

“CEVHER VE ZANAAT: KAPALIÇARŞI USTALARININ İZİNDE” SERGİSİNİN ARKA PLANI

Ayşe COŞKUN ORLANDI

Khas öğretim üyesi

Rezan Has Müzesi'nin ev sahipliği yaptığı, küratörlüğünü Doç. Dr. Yonca Erkan ile birlikte üstlendiğimiz “Cevher ve Zanaat: Kapalıçarşı Ustalarının İzinde” sergisi 16 Şubat 2017’de izleyicisiyle buluştu. Açıldığı günden bu yazının yazıldığı tarihe (27 Nisan) kadar da 6000 izleyiciyi ağırladı.

“Cevher ve Zanaat”: İlklerin Sergisi

Sergi öncelikle bilimsel bir araştırma projesinin çıktılarının çok boyutlu bir sergiye dönüşmesi açısından diğer taraftan ise birçok ilki bir arada barındırdığı için önem taşıyor. Akademik açıdan kültürel miras ve endüstriyel tasarım alanlarının bilgi ve deneyimlerinin keşiştiği ilk sergi bu. Türkiye kuyumculuk tarihi üzerinden mücevher tasarımı konusunda yapılmış ve bu bağlamda kuyumculuk tarihine çağdaş bakış sunan ilk sergi. Dahası, geleneksel zanaat geleneğinin çağdaş tasarım platformuna taşındığı, aralarında dünyaca ünlü kuyumcuların da bulunduğu, Kapalıçarşı ustalarını işleriyle birlikte bir araya getiren ilk sergi. Mücevher tasarımı alanında kuyumcu ustalarının isimleriyle anıldıkları ilk sergi. Son olarak da kurumsal çerçeveden baktığımızda, üniversitemizin kültür üretimi adına bir ilke imza atıyor: Rezan Has Müzesi ile Sanat ve Tasarım Fakültesi arasındaki ilk işbirliği.

“Cevher ve Zanaat”: Kavramsal Kurgu

“Cevher ve Zanaat” sergisinin kavramsal kurgusu, 2013-2015 yılları arasında Doç. Dr. Yonca Erkan ile birlikte yürüttüğümüz “Yaratıcı Ekonomi Kaynağı Olarak Somut Olmayan Kültür Varlığı Kapsamında Zanaat-Tasarım İnovasyon İlişkileri: Kapalıçarşı'nın 'Yaşayan İnsan Hazinesi’” başlıklı, TÜBİTAK tarafından desteklenen bilimsel araştırma projesinin bulguları üzerinde şekillendi.

Projede, 2000’li yıllarla birlikte dünyada altın işleyip mücevher olarak satan ülkeler arasında öncü konuma sahip olmaya başlayan Türkiye’nin endüstriyel ölçekte özgün tasarım ve yenilik yapma becerisinin arka planındaki zanaat geleneğinin güncel durumuna odaklandık.

İstanbul kuyumculuğundan bahsederken tarihi kaynakları Bizans dönemine kadar takip edebiliyoruz. Ancak Kapalıçarşı, imparatorluk döneminden bu yana saray dışındaki ustalığın değişmeyen merkezi olmuştur. Çeşitli yörelerden gelen ustalar Kapalıçarşı ve etrafındaki hanlarda tezgâh kurmuş, saray dışında hayat bulan kuyumculuk geleneğinin baş aktörleri olmuşlardır.

Bir usta(hık) kaynağı olarak Kapalıçarşı’nın başta Fransa, İngiltere ve ABD olmak üzere dünyanın birçok ülkesine usta ihraç ettiği, dünya kuyumculuk tarihinde iz bırakan bazı ünlü kuyumcuların İstanbullu Rum ve Ermeni ustalar olduğu bilinmektedir.

Kesintisiz 500 yılı aşkın süredir kuyumculuk geleneğini sürdüren Kapalıçarşı ile çevresindeki hanlarda yapılan mücevher üretiminin endüstri ölçeğine ulaşması 1990’lı yıllarda gerçekleşir. 1980 sonrası benimsenen serbest ekonomi politikaları zanaat kökenli üretimin dönüşümünün başlangıcı olur. Alınan bir dizi ekonomik karar sonucunda Kapalıçarşı’nın zanaat kökenli geleneksel üretimi sektörelleşmeye başlar. Ağırlıklı olarak geleneksel el işçiliğine dayanan üretim teknikleri, gelişen bilgisayar teknolojilerine teslim olurken, paha biçilmez “biricik” mücevher el değmeden makinede üretilir olur. Bu süreçte üretimde roller tanım değiştirir. Zanaatkârın yerini artık seri üretim makinaları almış, ustanın yerini teknisyen, çırağın yerini ise stajyer almıştır. Bu durum Kapalıçarşı’nın 555 yıllık geleneksel üretim tarihinin sosyal, iktisadi ve politik bağlamın etkilerine ne kadar açık olduğunun da iyi bir örneğidir. Ustadan çırağa aktarılan üretim geleneği iktisadi ve toplumsal dönüşümden doğrudan etkilenmiştir; Zanaat geleneği çözülmüştür, usta-çırak ilişkisi zayıf yaşamsal işaretler vermeye başlar.

Ürün tasarım disiplini perspektifinden baktığımızda, zanaat kökenli bir endüstri örneği olan mücevher endüstrisi, tasarımın zanaatle olan zor ilişkisini analiz etmek üzere önemli bir vaka olarak karşımıza çıkar. Kapalıçarşı kuyumculuğunun geleceği üzerine sorduğumuz soruların yanıtlarının izinde şekillenen TÜBİTAK destekli proje, endüstriyel tasarım ve kültürel miras ara kesitinde kurgulandı. Bu ara kesitte Kapalıçarşı’nın geleneksel yapısı içinde yer alan iş hanlarındaki üretim modellerinin, üretim tekniklerinin ve inovasyon potansiyelinin ortaya çıkartılması, “Kapalıçarşı Kuyumculuğu” olarak bilinen zanaat kültürünün çağdaş tasarım bağlamındaki katma değerinin ölçülmesi ve tespiti yapılan ürün, üretim teknikleri ve işçiliği kültürel miras kapsamında değerlendirilmesi amaçlandı. Proje sürecinde nitel araştırma yöntemleri kullanarak, programlı atölye ziyaretleriyle toplam 57 ustayla yüz yüze görüşmeler yapıldı. Yapılan görüşmelerde i) Ürüne, ii) Mekâna, iii) Tezgâh-teçhizata, iv) İnsan faktörüne ait veri toplandı. Kapalıçarşı kuyumculuğunun son nesli ustalara kartopu veri toplama metoduyla ulaşılarak görüşme yapılan her ustanın işçiliği ve tezgâhından çıkan ürünün görsel envanteri oluşturuldu. Geleneksel yöntemleri kullanarak kuyumculuk mesleğini icra eden, yüzyıllara dayanan bilgi ve tecrübeyi Kapalıçarşı ve çevresinde yaşatan sınırlı sayıdaki zanaatkârın ulusal ve uluslararası ortamlarda tanınırlığının sağlanması adına UNESCO Yaşayan İnsan Hazinesi envanterine uygunlukları araştırıldı. Kriterleri karşılayan ustaların başvuru süreci devam ediyor.

“Cevher ve Zanaat”: Kayıpların Sergisi

“Cevher ve Zanaat”, özellikle Kapalıçarşı’nın yenilendiği şu günlerde, fiziksel mekâna vurgu yapmanın ötesinde, yerin ruhunu taşıyan özgün ve yaratıcı üretimin aktarıcısı niteliği taşıyan ustaların görünür kılınması, geleneğin yaşatılması çabasının bir ürünüdür. Sergi, Kapalıçarşı kuyumculuğunun kimliğini bulmasında en büyük katkıyı sağlayan, geleneksel üretim teknikleriyle üretim yapmaya devam eden ustaların atölyelerinin sır perdesini aralamak ve mücevher tasarımına güncel bir bakış sunmak üzere tasarlandı. Serginin kavramsal ve fiziksel kurgusu mekân-üretim-insan sacayağına oturtuldu. Mekânsal kurguda İstanbul işi olarak anılan kuyumculuk geleneğinin İstanbul ölçeğindeki tarihi izlerini sürerek başladığımız anlatıma, Kapalıçarşı üretim ağının en önemli mekânsal unsurlarından olan hanlarla devam ediyoruz. Ardından kaybolan geleneksel üretim teknikleri anlatılıyor; Hraç Aslanyan ustanın koleksiyonunda yer alan antika mücevher aletleriyle özellikle elektriğin, makine endüstrisinin devrede olmadığı bir dönemde ustanın tezgâhının hayalini yaşatmaya çalışıyoruz. Oradan da aslında serginin en önemli bölümüne, çekirdeğine ulaşıyoruz:

ustalar ve çıraklar bölümüne. Burada özellikle çağdaş tasarım kriterlerini karşılar nitelikte özgün işleri üzerinden seçtiğimiz, her biri ustalığını çıraklık döneminde ustasından devralmış, Kapalıçarşı’nın yaşayan son nesil kuyumcu/ tasarımcı ustalarının gizli dünyasına bir pencere açıyoruz.

Bu bölüm diğer taraftan Türkiye’nin sosyal, iktisadi ve politik bağlamda dönüşümlerine paralel olarak yitirdiğimiz yaratıcı ve yenilikçi birikime de bir vurgu yapmaktadır. Cumhuriyet’in ilk yıllarından başlayarak gerçekleşen Mübadele Dönemi, Varlık Vergisi düzenlemesi ve 6-7 Eylül olaylarının yarattığı kırılmalar, Osmanlı toplumsal yapısının bir parçası olarak kabul edilegelmiş gayrimüslim tabakanın ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanmıştır. Gayrimüslimlerin pek çok ticari faaliyet alanında olduğu gibi mücevher üretimi ve tüketiminde de belirleyici konumda olmaları sebebiyle toplumsal yapıdaki bu değişim, kuyumculuk geleneğini de olumsuz anlamda derinden etkilemiştir. Bu bölümde izlediğimiz ustalar ve işleri işte bu kayıpların da birer yansımasıdır.

“...bize ustamız hep duruşu, oturmayı filan öğretendi. Usta odur, duruşuyla örnek olandır. Anne baba gibidir yani bir nevi. Bizi bıraktıkları zaman, biz o güvene layık olmaya çalışırdık. En büyük servet, çıraklıkta öğrendiğimiz ustanın yanındaki duruşumuz, kalkışımız, vesairemizdi. Ustamız derdi ki ‘çocuklar kesinlikle ayarla filan hiçbir şeyle oynamayın. Ayar sizin namusunuz’ derdi mesela. Bu çok güzel bir iz bırakmıştır bizde, bir servet değerindedir bu. ‘İşçiliğinizi fazla alın, neyse hakkınızı alın, ama kesinlikle, bu gibi şeylere bakmayın. Çünkü bu geleceğinizi rahatsız eder’ derdi. Biz de bu güvene dayalı çalışmadan, bize o gücü vermesinden dolayı daha rahat yerine göre yapardık. Ustamız belki bir şey konuşur diye kendi beğenmediğim işi direk kırardım ben. Yani o şekilde, kendimden de sorumluydum öyle, ustaya ondan sonra gösterirdim. Usta görmeden birçok malı kırmışım deri yani.” Usta Kodu: U039, Görüşme Tarihi: 26.06.14

“...İki üç senelik insanlar görünür oluyorlar ama biz yok oluyoruz. Biz ancak TRT belgesellerinde kalacağız.” Usta Kodu: U001, Görüşme Tarihi: 04.11.13

“Kapalıçarşı’da yapıyor olmanın gerçekten şöyle bir avantajı var. Burası gerçekten bir merkez... Nedir? Mesela bir şeyi yapmanın şartları nedir? Bir şey yok ortada... Düşünceden yola çıkalım ya da bir yerde bir şey gördük oradan yola çıkalım. Yapmak istiyoruz bunu ne lazım? Altın lazım. Gümüş lazım. Pırlanta lazım. Sahte taş lazım. Gerçek taş lazım. İşte bunları üretecek platformlar lazım. Hepsi var Kapalıçarşı’da. Yani avantajı bu anlatabildim mi? Mesela size ne dedim? Alt katta cilamı yaptırıyorum dedim. Yani kalkıp da ücra bir şehrin, ücra bir yerinde bu işi yapıyor olsam, bütün bu sistemin içerisinde olması lazım bu üretimleri yapabilmesi için. Yine bile kısa kalırsınız, çünkü neden? Şimdi o kadar bir rekabet çağındayız ki, bunları üretirken bir de bunların fiyat politikaları var. Kaliteli ürünü uygun fiyata yaptırmanız lazım. O zaman ne yapmanız lazım? Kapı kapı dolaşıp en uygun fiyata en kaliteli yakutu, zümrüdü almanız lazım. Yani bunu ancak Kapalıçarşı’da yapabilirsiniz çünkü bu işin merkezi Kapalıçarşı’dır. Her şeyi burada bulabilirsiniz. Türkiye için konuşuyorum.” Usta Kodu U026, Görüşme Tarihi: 25.04.14

“Cevher ve Zanaat”: Farklı Disiplinlerin Buluşması

Sergi, daha önce de bahsettiğim gibi, akademik perspektifte kültürel miras ve endüstriyel tasarım alanlarının arakesitinde kurgulanmış ve yürütülmüş bir bilimsel araştırma projesinin yaratıcı bilgi aktarım metodlarıyla paylaşılması açısından önem taşıyor. Ancak bununla da kalmıyor; tasarım ve uygulama sürecinde çeşitli katmanlardaki bilgiyi farklı disiplinlerle buluşturarak zenginleştiriyor.

Kapalıçarşı'nın mekânsal değerinin ötesinde insan kaynağına ve ilişkisine dayalı dinamik üretim ağının önemini vurgulamak üzere hanları anlatmak üzere farklı bir yöntem izledik ve hanlarda yetişmiş ustalarla sözlü tarih çalışması yaptık. Bu aşamada bize Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Serkan Bayraktaroğlu destek verdi. Sergide izlediğiniz Çarşıda İki Han ve Çarşının Sekiz Ustası isimli iki kısa filmin tasarım ve uygulamasını gerçekleştirdi. Serginin çekirdeğindeki ustaları ve işlerini aktardığımız bölümde, atölyelerin ve üretimin sesini de paylaşmak istedik. Bu süreçte ses tasarımcısı Ceren Yançatarol Kapalıçarşı'da hanlarda ve çeşitli üretim mekânlarında saatler süren ses kayıtları aldı ve sergi için özel olarak bir ses manzarası (soundscape) tasarladı. Kuşkusuz en önemli katkı küratöryel süreçte birlikte çalıştığımız, sergi tasarımı hem mimari hem de grafik platformda bütüncül bir biçimde, tam hayalini kurduğumuz incelikte hayata geçiren Pattu Tasarım ekibinden geldi; Cem ve Işıl Kozar'dan. Ustaların ve ürünlerin

görselleştirilmesi sürecinde fotoğraf prodüksiyonu Esra Özdoğan ve Selim Süme üstlendiler. Serginin tarihi bağlamını desteklemesi için seçtiğimiz önemli belgeler; SALT Araştırma, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk Kitaplığı gibi önemli kültür kurumlarının arşivlerinden geldi.

Ve sonuç olarak, rakamlarla; 21 usta, 38 parça mücevher, 64 antika kuyumcu aleti ve 1 kuyumcu tezgâhı, 35 adet görsel malzeme, 2 tarihi belge, 4 film “Cevher ve Zanaat: Kapalıçarşı Ustalarının İzinde” sergisinde buluşmuş oldu.

“Cevher ve Zanaat”: Teşekkürler...

İki yıl boyunca bizlere inanarak, proje ekibine kapılarını açıp, atölyelerinin sır perdelerini aralayarak özel dünyalarını paylaşan ustalar kuşkusuz serginin en önemli kaynağıdır; teşekkürü bir borç biliriz.

Bu paha biçilmez insan hazinesinin gün ışığına çıkartılarak sergiye dönüşmesini sağlayan değerli Rezan Has Müzesi Yöneticisi Sayın Ahu Has'a, tüm bu disiplinleri, insanları, ürünleri, belgeleri bir araya getirerek prodüksiyonu mümkün kılan sevgili Zeynep Çulha'ya, bu emek yoğun ve zahmetli hazırlık sürecini keyifli bir üretim birlikteliğine dönüştüren tüm ekibe en derin minnetlerimizi sunarız.

Sergi yoğun ilgi üzerine 31 Ağustos'a kadar uzatıldı, henüz görmemiş olan herkesi bekleriz.